

GRADNJA I POVIJEST CRKVE-TVRĐAVE U JELSI

Niko Duboković

Rani srednji vijek na Hvaru nije još mogao biti dovoljno istražen. Ono malo što smo o tome razdoblju prošlosti mogli saznati publicirano je.¹⁾

Ponoviti ćemo kratko i kazati da je epoha seobe naroda pa sve tamo do XII vijeka na Hvaru ostala u mraku. Osim činjenice — kako kaže G. Novak²⁾ — da su otok u VIII v. naselili naši neretljanski predci, ne znamo skoro ništa.

Ne znamo ni kako je izvršena slavenska simbioza sa starim stanovništvom.

Radi nekih pojava do danas sačuvanih u naseljima, predpostavljamo da su naši slavenski predci došli grupirani u plemena s plemenskim starješinama i sa županom kao predstavnikom najviše vlasti. Ovi, došavši na otok, nisu gradili nastambe na moru, nego daleko u kopno, po uzoru na svoje stanove pod Biokovom, ne toliko što im more ne bi trebalo, jer su za njim svakako težili, nego zato što je njihova pomorska aktivnost bila više vojne prirode, pa su morali izbjeći opasnost da ih neprijatelj zateče na obali. Kod ovakvog stvaranja naselja u polju igralo je ulogu i stočarstvo, koje su Neretvani na otoku zatekli, a i sobom donijeli, pa su dakle na otoku vršili istu osnovnu aktivnost koja je bila i ona njihove ranije postojbine. Oni su napokon možda zaposjeli stanove starih stanovnika, koji su radi prekarnih uslova ranog srednjeg vijeka također izbjegavali obalu. Konstantin Porfirogenet u X v. govori o samim pastirskim stanovima na Hvaru.³⁾

Sa ovih nekoliko riječi uvoda htjeli smo obrazložiti fakat, da su prvi neretljanski stanovni na Hvaru bili daleko od mora, a stajali su

¹⁾ G. Novak: Hvar kroz vjekove, 1960. (II izdanje); N. Duboković Nadalini: Prilog rješenju pitanja postanka hvarske komune, Prilozi povijesti otoka Hvara I, 1959.

²⁾ G. Novak: op. cit.

³⁾ M. Barada: Topografija Porfirogenetove Paganije, Star. prosvj. II/28, p. 53.

u Dolu, Pitvima, Vrbanju i Svirčima — ako se za sada zadržimo na plodnom središtu otoka — apstrahirajući usjevima siromašnu periferiju, istočnu i zapadnu. Dakle, glavne nastambe bile su u ravnici, jer su novi stanovnici osjećali doduše more kao izvor života, ali i kao izvor opasnosti.

Što su kod toga radile dvije periferije uskog i dugog otoka Hvara? Jedna bliža kopnu — udaljena kod Sućurja samo 6 km. od neretljanske obale — služila je kao prelazni most na Hvar. Druga, situirana na zapadnom kraju na današnjem mjestu luke i grada Hvara, — djelovala je centrifugalno na obalu, na neretvanski sistem, na etničku kompaktnost, a manifestacije te centrifugalnosti bile su prelaz biskupa iz Staroga Grada u Hvar, stvaranje srednovjekovnog grada Hvara, mletačka okupacija 1278. i istodobno osnivanje hvarske komune, kao nove političke formacije, koja je otok odvojila od tadašnje njegove naravne i političke pripadnosti kopnu.⁴⁾

Od časa dolaska Neretvani su bili gospodari Hvara, njihova je masa stanovala u plodnom središtu otoka, a među njima i župan. To je bila primarna političko-etnička snaga. Razvitkom grada Hvara, čija luka je oduvijek, već iz prvih predhistorijskih plovidbenih vremena,⁵⁾ bila od velikog značaja za plovidbu Jadranom, pa je kasnije — kako kazasmo 1278 — razvijajući se u novim uslovima netom spomenutog procesa koji je u tome gradu nastao, postala oprečna političko — pomorska privlačna snaga, koja je postepeno stvarala u pučanstvu mentalitet pogodan predomnaciji grada Hvara. Ovaj mentalitet je omogućio da se prihvati preuzimanje vlasti na otoku od strane komune 1278, — ali je na neki način nosio sobom i kasnije konkretizirao jedno razočaranje, jer je grad doduše ulio nadu u prosperitet i time se nametnuo svima, ali taj prosperitet se ograničio na grad, i na tanki sloj pomoraca, dok je za masu pučanstva značio ništa drugo nego zamjenu rodovskog i feudalnog sistema djelomice novim, ali sada — radi udaljenosti — tuđim feudalizmom, podčinjenosti drugim, sve manje poznatim gospodarima. Otale, smatramo, svi nemiri koji su karakterizirali Hvar u XV, pa XVI i XVII v.

Međutim, zahvaljujući ovom približavanju moru i shvaćanju vlastitog prosperiteta u funkciji mora — ribarstva i plovidbe — nastala su hvarska sjeverna uzmorska naselja. Naselje na moru stari grčki Pharos, pa rimsku Fariu, kako se naseobina zvala nakon rimske pobjede, Neretvani nisu poštivali, ali su koristili tu aglomeraciju i njen smještaj, držeći uz nju svoju morską bazu, a i neke središnje institucije, kao ranosredovječnog arhiprezbitra, pa kasnije prvog biskupa (1147), dok je župan, prema tadašnjem sveopćem

⁴⁾ N. Duboković: op. cit.

⁵⁾ N. Duboković Nadalini: Nautička svojstva luke grada Hvara. Prilozi povijesti otoka Hvara II, 1962.

običaju, stolovao povremeno u naseljima ravnice Dolu, Pitvima, Vrbanju, Svirčima, pa i u tom mjestu, tada nazvanom Stari Grad.⁶⁾

Nova naselja nastala mnogo kasnije su svakako Jelsa — kao luka Pitava, i nešto kasnije Vrboska — kao luka Vrbanja i drugih sela. Ovdje ćemo se zadržati samo na Jelsi i njenoj tvrđavi.

Nalazimo zapisano u statutu komune promulgiranom 1331,⁷⁾ da se Jelsa već tada naziva lukom Pitava, a naziv mjestu dava jedna od brojnih živih voda — »fons vocata Ielsa«. Iste godine stoji u Jelsi crkva zvana »Santa Maria de Ielsa«, a to znamo po tome što je statut, u opisu toponomastike, uzima kao točku za orijentaciju.

Ova crkva je bila sigurno skromnih dimenzija i stajala je na on- da goloj hridi — i danas zvanoj Glavica — na boku obale mora, orijentirana zapadu, kao što je i sada. Sagradili su je, naravno, Pito- vljani u svojoj uvali, kada su stvarali svoje prve stalne ribarske i brodske baze, koje su se jamačno smjestile oko crkve i na južnom rubu današnje mjesne Pjace. Vrijeme stvaranja ovog naselja koinci- diralo je sa dobi kada je nova hvarska komuna — najmlađa komu- na u Dalmaciji — ako nije mogla efikasno štititi svoje luke i svoje plovidbene puteve, brem stekla i afirmirala svoje pravo slobodne plovidbe — bez obzira na objektivne uslove te plovidbe, koji su mo- gli biti ono što su tada mogli biti, ali koje je Venecija nastojala osigurati i poboljšati za sebe i svoje dalmatinske podložnike — makar i uz neravnopravne odnose ovih zadnjih prema brodovima suverenog grada na laguni. Bio je to XIII vijek.

Ovo približavanje moru, slobodnije gledanje na funkcije mora u životu naroda, napuštanje autarhije kao jedine alternative, koja je bila na otoku dominantna od propasti rimskog reda, svakako je odre- đivalo ritam stvaranja naselja pri moru u Jelsi, pa je ono u XIV v. već formirano, a u XV i XVI v. se razvija u samostalnu aglomera- ciju s relativno velikim brojem stanovnika.⁸⁾

Doduše, status mjesta nije napredovao. Jelsa je ostala selo — vicus, terra — kao i sva ostala mjesta, osim grada gdje je sjedi- šte komune, a to je bio Hvar⁹⁾.

⁶⁾ Običaji ranog srednjeg vijeka ukazuju na to. Međutim, imamo u Vrba- nju kuću zvanu »kraljevi dvori« arhaičkog izgleda, koju smatramo starim županskim, svakako rodovsko-plemičkim sjedištem (v. N. Du- boković Nadalini: O nekim pitanjima zaštite na Hvaru, Vijesti muzea- laca i konzervatora NRH, 3/1959). Nedavno smo u Svirčima otkrili kuću analogne arhaičnosti, koja je publicirana u broju III Priloga otoka Hvara. Na kraju se sačuvao akt župana Njegoga datiran u Pitvima 1206. (v. Codex diplomaticus, dok. 54, str. 59).

⁷⁾ Statuta comunitatis Pharae, 1643, str. 51.

⁸⁾ »Villa Ielsae.... habet ultra milia animas Sanctissimum »Eucharis- tiae Sacramentum assumentes«. (Davor Domančić: »Valierova vizita- cija na otoku Hvaru i Visu«, Arhivska građa otoka Hvara, 1961).

⁹⁾ Od 1278. Prije toga predkomunalni sistem nema grada niti »prijestol- nice neretvanskog župana, koji — kako svugdje u ranom srednjem vijeku — poput ostalih vladara, mijenja svoje sjedište iz naselja (sela) u naselje (selo).



»Vela kula« i bastion crkve-tvrđave u Jelsi (pogled sa jugoistoka)

Ali privredna snaga Jelse bezuslovno raste sve do XVII v., kada je nastupio prolazni pad sasna treće neočekivane naravi — malarije — o čemu će niže biti spomena, ali naravno i nesigurnosti na moru, svakojake pogibelji uslijed ratova tog istog XVII vijeka.

Spuštanje iz okolnih sela na more bilo je u početku više vezano za ribarstvo nego li za brodarenje, pa je u XV i XVI v. ribarstvo stajalo sigurno na prvom mjestu u redosljedu privrednih aktivnosti, jer je ulovljena i posoljena srdela bila izvanredna rezerva hrane i još bolji — kvalitetni — izvozni artikal. Naravno, time se misli na primat po učinku (a ne po broju zaposlenih stanovnika, koji su u većini svakako bili i tada poljoprivrednici), isto kao što kad se govori o prosperitetu, podrazumijeva se da je prosperitet mogao biti vezan za onaj sloj pučanstva koji je u povlaštenoj grani privređivanja više manje direktno sudjelovao.

Vraćajući se na temu Jelse, opažamo da se, zahvaljujući rentabilnosti ribarenja i bogatstvu koništenog mora, već u toku XV vijeka stvorila i razvila do znatne moći Bratovština sv. Fabjana i Sebastjana, ribarsko udruženje, time što je, osim drugog, primala 1/19 prihoda od lova svojih članova, i postala tako dominantna snaga u mjestu, pa je uzdržavala i crkvu, koja je po njoj dobila ime patrona bratovštine, koje i danas nosi.¹⁰⁾

O ovoj bratovštini ima malo podataka, ali iz navedenog možemo zaključiti mnogo, znajući najprije ulogu bratovštine u razvitku svijesti naroda i ekonomike na Hvaru, a onda i ove konkretne jelšanske činjenice.

Bratovština je davala mjestu ton i isticala Jelsu iznad drugih mjesta. Iako je Jelsa još dosta dugo — do 1604. — radi statičnosti onih vremena, crkveno pripadala Pitvima, bilo je to toliko nominalno i zaboravljeno, da se ove inače formalno važne okolnosti nije sjetio ni apostolski vizitator Valier, koji je iza Tridentinskog koncila 1579. obišao Dalmaciju, pa je u svome izvještaju imenovao župnika Jelse, dok je zapravo to bio župnik Pitava sa više manje abuzivnom rezidencijom u Jelsi.¹¹⁾

Osnutak bratovštine izgleda da pada u 1519. Ne znamo joj povoda, ali bi lako moglo biti moguće da je nastala radi novonastale neposredne turske opasnosti, u želji da se nešto učini za obranu tog dijela otočke obale i mjesta. Već koncem XV v. susjedna makarska

¹⁰⁾ Bratovštinu sv. Fabjana i Sebastjana spominje jelšanski župnik i notar Piero de Bonifacis (vjerojatno Dobrunić) u svojim notarskim spisima razdoblja 1553—1590. (v. Arhiv Hektorović u Institutu JAZU u Dubrovniku).

Valier u svojoj vizitaciji (v. Domančić op. cit.). U arhivu Crkovi narstva ima izvještaja iz kojih se vidi da se o ustanovljenju bratovštine nije znalo ništa. 1/19 se davala od lova tratom sardela, srdelica, incuna, skuša, lancarda i šura.

¹¹⁾ D. Domančić, op. cit. Za točan položaj ovog župnika vidi: N. Duboković Nadalini: Emancipacija naselja hvarske ravnice od feudalnog oblika crkvene uprave, Prilozi povijesti otoka Hvara I, 1959.

obala bila je postala turski teritorij, a izgradnja kaštela između Splita i Trogira mogla je služiti i ovdje kao primjer.¹²⁾

Ni o radovima na fortifikaciji crkve nema podataka, ali nema sumnje, da je taj posao izvršila upravo ova bratovština. Podatak o izgradnji tvrđave 1535. g. našli smo u arhivu Machiedo, a spominje se na više mjesta.¹³⁾ Čini nam se potpuno plauzibilan, obzirom da je bio rezultat turske okupacije susjedne obale, da je kasnije obranio mjesto od Uluč Alijevog napada, i da zdanje stilski odgovara vremenu. Za modalitete tehničke izvedbe mislimo da možemo kazati ono što smo kazali za Vrbosku, da je naime nacрте vjerojatno dala mletačka državna služba za fortifikaciju, dok su sredstva priskrbljena od mještana.

Svakako tvrđava je u augustu 1571. obranila mjesto od pohare alžirskog beja Uluč — Alija, koji je u ime turske mornarice izvršio poznato pustošenje po Dalmaciji. Obranu je zabilježio i Andrija Kačić Miošić sa četiri stiha, koji ističu Jelsu i Jelšane u ovom događaju kada je otok jako stradao u ljudstvu (mrtvi i odvedeni u rob-lje) i materijalnim dobrima.¹⁴⁾

¹²⁾ Prva okupacija Makarske od strane Turaka je iz 1498. Kašteli na rivieri između Splita i Trogira građeni su: Stari 1476, 1482, Lukšić (Vitturi) 1487, biskupski (Sućurac) 1495. V. Lago: *Memorie della Dalmazia*, 1869, Ksenija Cicarelli: *Vitturijev utvrđeni dvorac u Kaštel Lukšiću*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 14, 1962.

Što se tiče ugroženosti i osjećaja ugroženosti na Hvaru možemo navesti Antuna Lucića, Hanibalovog oca, koji je 1476/77 g. od komune zadužen za osiguranje zaštite otoka (v. N. Duboković Nadalini: *Jedna gratia Antuna Lucića*, *Zadarska revija* 1/1958).

¹³⁾ Bilten Historijskog arhiva Hvar, I/1959, str. 3.

Nadalje, C. Fisković je u aktima Piera Bonifaciisa, župnika i jelšanskog notara (sv. III—IV) zabilježio dvije narudžbe bratovštine za istu crkvu, i to 1557. prozore »alte de luze« (»visoke za svjetlo«), i godinu kasnije, 1558, zidni vijenac (»cornizon«), kao što se kaže u zabilježbi — »ne la jezia de s. Marcho in Lesina«.

Bratovština je dakle izgrađivala crkvu, kao što je inače bio običaj, pa C. Fisković citira i treću zabilježbu iz 1553, kojom su bratimi Pitava naručili zvonik (jamačno preslicu) za svoju crkvu u tome selu (Akti P. Bonifaciisa sv. I).

Kada je 1879. podignuto novo današnje pročelje postavljena je ova ploča:

Dne XXIX travnja MDCCCLXXIX
Slaveći svi narodi austrijski
Srebrni pir
Viteškog cara Frane Josipa I
I premilostive carice Jelisave
Svečano
Postavljen bi temelj kamen
Povećanju ove crkve
Kuju
Pobožnost Jelšanskog puka
God. MDXXXV sagradi.

¹⁴⁾

Na Jelsu su varoš udarili
I onde su malo zadobili
Jer u Jelsi bijaše junaka
Slobodnijih puno od Turaka.

Međutim, postojao je i natpis na južnoj vanjskoj strani zida dvorišta tvrđave, kao nadvratnik, koji je govorio da je dvorišni zid tvrđave — već postojeće — sagrađen 1573. »ex elemosinis universitatis Gelsae«, doprinosom pučanstva, »tempore belli«, dakle prije sklapanja mira iste godine.¹⁵⁾ Narod je — universitas znači pučanstvo, za razliku od comunitas, koji znači plemićku oligarhiju — valjda pod neposrednim utiskom doživljenog napada i opsade Uluč-Alija, gdje je tvrđava spasila Jelsu, dok su ostala mjesta na otoku stradala, sagrađio dvorišni zid i postavio natpis na jugo-zapadnim vratima samog zida, koja su vjerojatno nestala kod gradnje današnje župske kurije 1859.¹⁶⁾ Tom prilikom je porušen taj ugao dvorišnog zida, što se i danas vidi. Natpis je nosio i godinu gradnje tvrđave, ali nam se ta nije sačuvala, jer natpis je bio oštećen i falila je na njemu baš godina gradnje u času kad ga je notar Sašić zabilježio.

Sredstva za osiguranje otoka od napada, pa dosljedno i za fortifikacione radove, biti će djelomično pružala i komuna, koja je već od sredine druge polovice XV vijeka, od pada Bosne, kada su Turci došli u Makarsko primorje, bila stvorila službu obrane otoka, kojoj je na čelu neko vrijeme stajao Antun Lucić pjesnikov otac, koji nam je o tome ostavio zapis.

Koja je mjesta otoka, kao najvažnija ili ugroženija, ova služba imala najprije u vidu nije nigdje zabilježeno, Svakako mislimo da je to bio čitav pojas hvarske obale od Sućurja do Zastrazišća, radi morskog prolaza (Pelješac, Sućuraj, Ploče) i tromede (mletačko — dubrovačke — turske), te blizine obale uopće. A iza toga su svakako trebala doći u obzir veća naselja na sjeveru otoka — Jelsa, Vrboska, Stari Grad, koja su sva, prije ili kasnije, dobila svoje tvrđave,

(A. Kacić Miošić: Pjesma o kralju Uluzali, Razgovor ugodni naroda slovinskog, 1899). Malo kasnije, 7/X 1571. došlo je do pomorske bitke kod Lepanta.

¹⁵⁾ Popis spomenika otoka Hvara, 1958, str. 77.

¹⁶⁾ Današnja župska kuća sagrađena je te godine, a župnik se u njoj nastanio mjeseca novembra (Kronika N. Dubokovića). U župskom arhivu do sada nismo našli spise, nacrt i troškovnik, iako smo taj fond po drugi put u novembru 1968. inventarizirali, a niti u onom biskupskom. Našli smo u vizitaciji biskupa Bordini 1851. izjavu župnika Nikole Gamulin, »da 24 godine čeka kanoniku« (— v. BAH, vizitacije). U spisima Crkvinarstva našli smo da je projekt Građevinskog ureda (Ufficio edile), koga nema, predviđao gradnju župskog dvora na mjestu porušene trošne kuće u kojoj je stanovao zvonar, a nalazila se pred starom crkvom na južnoj strani ulaza, — dakle na mjestu današnje župske kurije. Podnesak Crkvinarstva od 1/XII 1857. Općini govori o poteškoći da se tako gradi i moli novi uvidaj. Spominje i danas postojeću kuću Zanković s južne strane i dr. Tako imamo sliku lokacije. Odgovor načelnika Ivana Dubokovića od 1/III 1858. kaže da Poglavarstvo javlja da Građevinski ured ostaje pri svom mišljenju, uz neke — manje — promjene ustanovljene prilikom novog pregleda mjesta, koji je međutim održan. Promjena lokacije nije bila velika i mora biti ona koja je dovela do gradnje zgrade kako je danas locirana. Ostali od nas nađeni spisi odnose se na prodaju nekih zgrada da se namaknu sredstva.

Naravno, sama opasnost od Turaka nije bila dostatni razlog da do tvrđave dođe. Trebala je inicijativa, sredstva, iskustvo, u prvom redu svijjest. To se sve u početku nije našlo, pa pomanjkanju konvergencije tih elemenata treba pripisati vremenske razmake u izgradnji ovih naših fortifikacija, u koje spada i ona Jelse. Kako smo već kazali u članku o vrbovačkoj tvrđavi u XVI vijeku, osim ovih seoskih tvrđava građenih »ex elemosinis unicersitatis«, savršenih inače sa gledišta fortifikacione znanosti svoga vremena — nastala je nekako istodobno renesansna dogradnja tvrđave u Hvaru, vojno-mornarička obala zvana i danas »Fabrika« također u Hvaru, i niz fortificiranih privatnih kuća, koje su — ove zadnje — trebale zaštititi građane od gusarskih kratkih noćnih napada, redovite pojave onog vremena, osobito na obali kao što je ona sjeverna lotoka Hvara, duga i bliska otomanskom teritoriju.¹⁷⁾

Ovdje treba nadodati, u potvrdu naših razmatranja o hvarskom plemstvu, koja su donesena na drugom mjestu, da se u tome razdoblju ne pojavljuju, kako bi bilo logično očekivati, i kao što je bio na pr. slučaj Kaštela kod Splita, plemićke fortifikacije na području otoka, osim Hektorovićevo^g Tvrdalja i kule Angelini u Zastrazišću. Ako je čuvanje područja, na kojem je pojedinac dominantan, feudalna obaveza nosioca feudalnog prava, onda tu obavezu vrši samo Petar Hektorović gradeći svoj Tvrdalj, i ni jedan drugi plemić, jer je slučaj spomenutog Zastrazišća drugačiji. Međutim i Hektorović se odlučuje nakon osobnog gorkog iskustva iz turskog napada 1539. ali ne taj da želi živjeti u svome kraju, a ne u gradu, gdje bi morao biti zajedno s ostalim patricijima kao član oligarhije. I tu je Hektorović jedinstven, jer osim tog svog stava, koji deklarira, po svome gestu daleko više sliči feudalcu iz predkomunalnog vremena, nego bilo tko drugi pa i ostali članovi prastare feudalne predkomunalne vlastele, koja je prihvatila komunalni sistem 1278. i ušla u Veliko vijeće komune.¹⁸⁾

Dakle, fortifikacione probleme, pitanja obrane, rješava narod sam, bez posredništva plemstva u feudalnom smislu. I to je shvatljivo, ako se sjetimo, da je XVI vijek doba borbe klasa na otoku Hvaru, kad je društvena uloga plemstva u hvarskim narodnim masama više nego blijeda. Plemići, naravno, zadržavaju svoje agrarne

¹⁷⁾ V. bilješku 12. odnosno: N. Duboković: Crkva tvrđava u Vrboski. Prilozi povijesti umjetnosti Dalmacije 15, 1963. Svi fortifikacioni radovi Hvara i Staroga Grada su iz sredine XVI v., jelšanska tvrđava nešto ranije — 1535 — a vrbovačka neposredno pred Valierovu vizitaciju, naime prije 1579.

¹⁸⁾ Hektorović je po svome mentalitetu toliko negrađanin, toliko vezan za svoj »teren«, za selo, da je suviše studirati gdje se rodio ili gdje je umro, jer ga te slučajnosti ne mogu mijenjati. Da je umro u tadanjoj Padovi, ne bi manje bio ono što jest. Problem njegova rođenja i smrti nije isto što pitanje smrti npr. Ivana Biundovića u gradiću Aubonne u kantonu Vaud u Švajcarskoj, jer je on po svome literarnom radu kosmopolit a domovinu je napustio, pa moramo tražiti domorodnih osjećaja tražiti u njegovom životopisu ili opusu.

posjede, ali sami izbjegavaju život među narodom, a lokalne rukovodeće uloge u mjestima gdje su im posjedi uopće ne osjećamo nasuproć bratovštine, koja upravlja mjestom. Prokurator — zakonski birani predstavnici svakog mjesta — bili su opet uglavnom ljudi bratovštine. Nije slučaj ni to, da su se crkve pretvorile u tvrđave. Crkva je objekt kojim narod u XVI v. upravlja preko svojih bratovština — čiji članovi su jednaki, bili plemići ili seljaci ili ribari.¹⁹⁾ U tome kontekstu treba gledati značaj i ove jelšanske bratovštine, svakako jače od ostalih.

Ako usporedimo ono što kaže biskup Verone spomenuti vizitator Augustin Valier, koji je prilikom svoje vizitacije 1579. posjetio i objekt koji želimo ovdje opisati, nećemo naći tačne datacije za postanak tvrđave. Vizitacija Vrboske i Jelse, obzirom na blizinu mjesta, obavljena je možda istog dana, a možda u razmaku od par dana. Već i s tog razloga vizitator je sigurno imao pred očima obe tvrđave i mogao ih usporediti. Za Jelsu piše: »Ecclesia parochialis . . . qua habet arcem suprastructam, ubi tempore belli convennerunt omni homines dicti loci, et bona sua comportaverunt, atque ita se se et ea a turcarum hostium sevitiæ et rapinis tulati sunt.« On govori o funkciji tvrđave u prošlom vremenu, kaže da su se stanovnici spasili u doba rata, dakle, opisuje objekt kao nešto što je postojalo prije, ali ne navodi točno kada. Kaže »tempore belli«, jednako kao i spomenuti natpis na nadvratniku ulaza u obzidu, ali tu se misli na Ciparski rat odnosno na napad Uluč — Alije 1571, kada je kula već postojala. To što Valier o dobi gradnje odnosno fortifikacije šuti ne znači ništa, jer ga ti podaci općenito ne zanimaju. Moramo ostati pri g. 1535, jer je ta bila uklesana na crkvi, kako nam kaže podatak iz arhiva Machiedo.

U vizitaciji za Vrbosku vizitator piše: »Ecclesia S. M. G. fornicata, alta, longa et lata, praesefert speciem arcis prout reipsa est: nam super ea constructa sunt propugnacula ut in casu incursionis hostium, qui vicini sunt, populus hoc habeat per fugium.« Ovdje je, protivno gornjem slučaju, vrijeme postanka utvrđenja sadašnje, naime vrijeme vizitacije. To se slaže s onim što smo o postanku tvrđave napisali, naime da je sagrađena nakon Uluč — Alijevog napada.²⁰⁾

Ovo što smo naveli smatramo da dovoljno ukazuje na vremensku razliku postanka dvaju utvrđenja. Prva je iz dobi prije velikih gusarskih napada, druga kasnije, a to se vidi i u njihovim stilskim karakteristikama. Jelšanska je starija po koncepciji i skromnija po volumenu.

Kao što vrbovačka, i jelšanska tvrđava stoji na proplanku, koji se u Jelsi zove Glavica. Položaj i jedne i druge u odnosu na luku je u doba gradnje bio veoma sličan. Obe su podignute na sjevernom boku duge uvale. S razlikom što je uvala Vrboske zadržala do danas svoj

¹⁹⁾ N. Duboković Nadalini: Emancipacija naselja hvarske ravnice itd., op. cit.

²⁰⁾ D. Domančić: Valierova vizitacija, op. cit.

oblik, dok je ona Jelse sredinom prošlog vijeka skraćena za polovicu pregradom zvanom »Punat« (most), pa onda sa zapadne strane ovog »punta« presušena, tako da ovaj danas fungira kao zapadna rubna obala luke.²¹⁾ S druge strane, tvrđava Vrboske ostala je na čistini na širokom praznom prostoru, dok je ona Jelse sukcesivnom izgradnjom danas sasma okružena zgradama. Tu su najprije kuće patricija Lupi i Angelini sa sjeverne strane, pa župski dvor i kuće na početku Banskog dolca sa južne strane, dok je istočna strana nešto slobodnija.

Ali početna crkva, koja se — kako rekosmo — spominje u statutu 1331. g. pod imenom sv. Marije — građena je svakako prije te godine, — stajala je sama izolirana isto onako kao što danas stoji sv. Petar u Vrboski ili sv. Luka u Crkvi. Uvijek je orijentacija ista, a lokacija slična.

Zdanje jelšanske tvrđave se vremenski gledano sastoji od četiri arhitektonska elementa. Onaj prvi — sv. Marija registrirana u statutu 1331. — je nevidljiv, ali bi mu se tragovi sigurno našli u zidovima. Drugi element je pregradnja izvršena kod pretvaranja skromne crkve u tvrđavu u godini 1535. Treći element je obzida iz 1573,²²⁾ dok je još rat s Turcima trajao, a četvrti su dogradnje iz XIX vijeka.

Ing. arh. Kuzma Gamulin snimio je arhitektonski čitav objekt. Neke od njegovih snimaka priložene su članku. To je tlocrt današnjeg stanja (I), s lađom, kulom, speronom, vrtnim zidom iz 1573, i kapelama XVII vijeka. Na ovom se snimku vidi, da je zid iz 1573. sa zapadne strane nestao, najprije djelomično radi gradnje župske kuće jugozapadno od crkve godne 1859, a onda povodom produženja crkve i gradnje novog pročelja između 1879. i 1887. Na taj način je nestao natpis iz 1573, a onda i staro pročelje, sat kula iz 1780, na čije mjesto je došao današnji novi zvonik.

Drugi snimak (II) prikazuje otvore na kuli, puškarnice na speronu i na krovu lađe.

Na ovom snimku se vidi krov sakristije, koja je dograđena i dobila je današnji oblik nakon što je prestala funkcija tvrđave, kada su sagrađene i dvije velike kapele. To je bilo u XVII vijeku, dok su dvije male kapele sagrađene u XIX vijeku, prilikom preinake crkve.

Na trećem snimku vidi se presjek zgrade sa sjevera prema jugu. Tu je dobro vidljiva kula pokrivena šatorastim krovom široke stre-

²¹⁾ N. Duboković Nadalini: O razvoju Jelšanske luke, Pomorstvo 2/1959.

²²⁾ Kod analize ruševina dominikanske crkve na Šćedru utvrdili smo da je ova sagrađena na mjestu starije crkve sv. Marije, koju je uklopila u svoje zidove. — N. Duboković Nadalini: Ecclesia in Mari na Šćedru, Čovjek i prostor 72/1958. Zid oko predvorja tvrđave sagrađen je u toku rata, najkasnije do početka 1573. g., jer je mir sklopljen u Carigradu 7/III te godine.

he i podržane profiliranim rogovima.²³⁾ Na četvrtom snimku vidi se presjek lađa — srednja je prelomljenog svoda — i kule gledan en face. Na petom snimku je vanjski izgled čitavog objekta gledan sa juga prema sjeveru.

Jelšanska tvrđava izgleda drugačije nego li ona u Vrboski. Nije ih potrebno komparativno ovdje prikazati, jer o tvrđavi u Vrboski postoji članak.²⁴⁾ Jelšanska je tvrđava izgubila stilsku cjelovitost, jer je nagršena novim pročeljem, dok je ona u Vrboski skoro nedirnuta.

Glavno zdanje u Jelsi jest masivna kula s također masivnim speroniranim bastionom, koji flankira kulu s juga, dok su lađe sagrađene u produženju ove mase prema zapadu. Prema tome se glavni obrambeni djelovi zgrade nalaze na njenom začelju, ako se gleda sa zapada, naime od strane glavnog ulaza.

Ovo produženje prema zapadu je široko 13 metara i pokriva tri crkvena broda, pa je prema tome ovaj dio tvrđave širi nego li kula. Današnja duljina ovog dijela (lađe) je 19,15 metara, ali da bi dobili izvorne dimenzije moramo odbiti onoliko za koliko je lađa povećana 1879, jer je tada — prema načelniku Dubokoviću, — postala za 7 metara dulja, ali prema točnim navodima majstora Jure Novaka, nešto manje, naime 6,50 metara, a tada je dobila novu fasadu.

Međutim, prije ovog zahvata XIX v. tvrđava nije svoj izgled mijenjala više stoljeća. Prošlost je bila statična, prilike uvijek iste, ekonomske mogućnosti malene. U Jelsi konkretno, ekonomsko se stanje koncem XVII v. pogoršavalo zajedno s kvarenjem salubriteta mjesta. S druge strane je opasnost od Turaka jenjala, da bi sasma prestala koncem XVII v.²⁵⁾ Tako je tvrđava pomalo gubila važnost a crkva ostajala u svojoj skromnosti u suštini nepromijenjena. Ostala je mora manjih gusarskih napada, ali tu je način obrane bio i manje dramatičan.

Počele su tada nastajati neke modifikacije. Sagrađene su najprije dvije veće bočne kapele: ona Gospe od ruzarija sa sjeverne, i ona sv. Fabjana i Sebastjana sa južne strane, obe iz XVII v.²⁶⁾

Iza gradnje kapela, izvršena je još jedna veća promjena. To je bilo stvaranje ili širenje prostora današnje sakristije. Ispod kule i sperona, odnosno ovog bastiona i kapele sv. Fabjana i Sebastjana stajao je mali pregrađeni prostor, koji je štutio visoke ulaze od kojih je jedan vodio u kulu, a drugi na krovšte lađe, a kao sakristija služio

²³⁾ Crkva je 1967. s vanjske strane restaurirana solidnim radom ing. Aleksandra Bojanića, investicijom crkve i doprinosom Fonda za unapređenje kulturnih djelatnosti posredstvom Centra za zaštitu kulturne baštine. Interni radovi vršili su se u jesen 1968.

²⁴⁾ N. Duboković: op. cit.

²⁵⁾ Karlovačkim mirom 26/X 1699, dok akt o razgraničenju nosi datum 14/VII 1700 — kada je granica sa Primorja potisnuta iza brda na liniju Knin — Vrlika — Sinj — Vrgorac, v. Lago: Memorie della Dalmazia, 1869.

²⁶⁾ Tačnu dataciju gradnje sjeverne kapele bio je našao i dao nam pred petnaestak godina dr Fisković, ali, na žalost, ne nalazimo ovu bilješku.

je mali prostor u prizemlju samog bastiona. Taj prostor je današnji istočni dio sakristije, koji ima unutrašnju fakturu, identičnu fakturi velike kapele, one koja stoji ispod glavne kule. Tada je, svakako nešto iza izgradnje kapele sv. Fabjana i Sebastjana taj mali obzidani prostor pokriven tako da je sakristija, koja je do tada stajala u samome zdanju speroniranog bastiona, proširena prema zapadu do istočnog zida kapele sv. F. i S. Da bi ovaj opis bio jasniji, na tlocrtu objekta smo šatirali kvadratičima prvobitnu sakristiju, a zebirali prostor koji je pokriven i obuhvaća današnji zapadni dio sakristije.



»Vela kula« i bastion župske crkve u Jelsi

Ovaj zahvat sada opisan nije mogao nastati prije prestanka opasnosti od napada i opsada, naime prije konca XVII vijeka. Tada i na taj način današnja sakristija dostigla je duljinu od 12 metara, dok joj je širina 4, a visina dva i po metra. Prvobitna sakristija imala je pak ove dimenzije: 6m. duljine i 2,80 m. širine kod volta, na mjestu gdje se spojila sa novopokrivenim prostorom obzide.

Prije ovog proširenja sakristije, kad je postojao obzidani otkriveni prostor, da služi kao zaštita ulazu u kulu i na krovšte lađe, čini se da se u bastion pa otale u gornje bojeve glavne kule išlo vje-

rojatno pomoćnim ljestvama koje su se postavljale u obzidanom prostoru (predvorja) do još danas postojećih vrata što stoje oko 1,5 metra iznad sadašnjeg (naknadno sagrađenog) krova sakristije na zapadnom zidu bastiona, dok se danas do tih vrata stiže penjući se krovom sakristije i onda drvenim ljestvama, koje treba prebaciti na krov.

Isto se tako iz predvorja išlo i na krovšte lađe, kroz vrata koja još danas stoje na istočnom njenom bočnom zidu također iznad današnjeg krova sakristije. Ispod ovih vrata što vode na krov lađe stoje još uzidane dvije kamene stube, pa pomišljamo da su ove prije pokrivanja sakristije sizale do poda u ranijem obzidanom prostoru. Možda ih nije bilo, možda samo nekoliko, pa su ipak bile potrebne pomoćne ljestve, (što bi bilo logično), ali to nije moguće kazati.

Ali kako je objekt izgledao u prvim vremenima svog opstanka?

Dvije veće modifikacije — kapela i sakristija — nastale u XVII v. smo opisali. Kapele su dodatak, a sakristija je nastala na mjestu koje izvorno nije bilo pokriveno i služilo je svojim obzidom kao zaštita dvaju visoko postavljenih ulaza — jednog u kulu, a drugog na krovšte lađe.

Najstariji sačuvani dijelovi zgrade su ovi:

Glavni dio tvrđave je kula sa šatorastim krovom. Njena četvrtasta osnova ima stranice — mjerene s unutrašnje strane — duge 8.65 metara, dok joj je zid debeo 115 cm.

Kula ima dva poda, donji dio komunicira s bastionom naslonjenim na jugo-istočni bok kule, i gdje se hoda po debeloj naslagi ilovače, i gornji kojem vode drvene stepenice na drveni pod pod šatorastu strehu. Visina kule do strehe iznosi 15.15 metara, visina lađe 9.50 metara, dok je šatoraski krov visok 5.15 metara.

Neposredno ispod strehe kule stajali su u početku četvrtasti otvori od 100 cm², i to dva istočno, četiri zapadno, i po tri sjeverno i južno, pa su onda, vjerojatno kod postavljanja krovšta, koje nije izgleda izvorno, reducirani na plitke otvore, ali je kod toga njihova širina ostala ista. Imaju, dakle, oblik jako produženog paralelograma.

Na krovštu je sa zapadne strane luminar (abain) potreban za prilaz krovu radi radova.

Ispod opisanih otvora koji stoje neposredno ispod strehe i karakteristični su za izgled jelšanske kule, stoje manji otvori. Tako se na istočnom zidu ispod opisanih vide 2 mala, ispod njih 3 dvostruke puškarnice, pa dvije male.

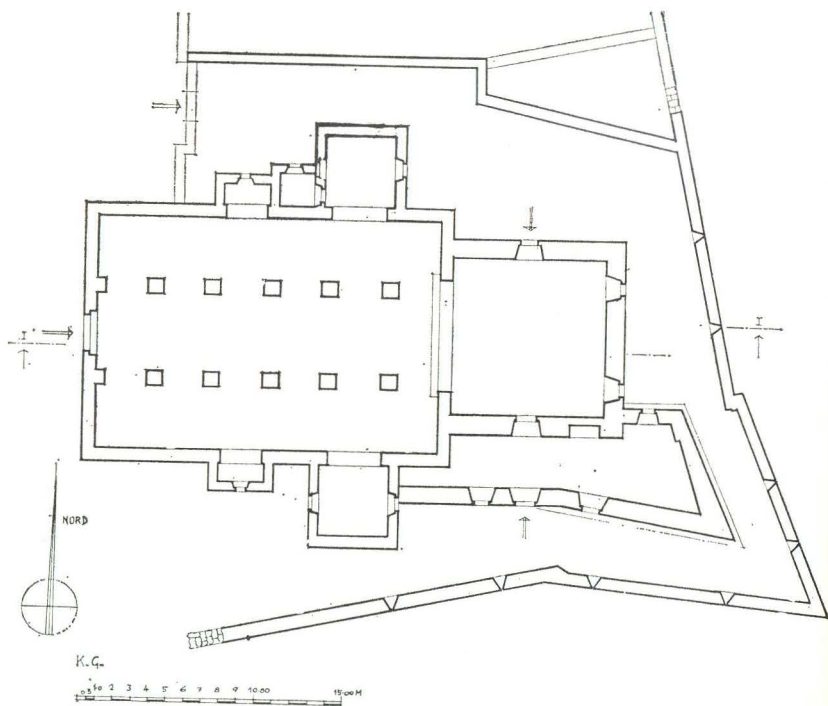
Sa sjeverne strane su 2 male puškarnice, 3 dvostruke, pa opet 2 male.

Sa zapadne strane pak stoje ispod otvora pod strehom, kojih je ovdje, kako rekosmo, četiri, po dvije masivne konsole gdje su bile ili su trebale doći stražarnice (échanguettes), slične onoj koja na vrbovačkoj tvrđavi stoji u sjevero-istočnom uglu. Ispod južne od

dviju predviđenih stražarnica nalaze se vrata za komunikaciju između kule i krovništva crkve.

Sa južne strane ispod reducirana tri otvora stoje dvije dvostruke puškarnice, dok je treću pokrio krov bastiona.

Tako dolazimo do bastiona koji je zapravo dodatak glavnoj kuli, pokriva istu na njenom jugoistočnom boku, i produžuje se u obliku sperona prema istoku. Ovaj bastion je ono što francuska (klasična) fortifikaciona znanost renesanse zove *tour à bec*.



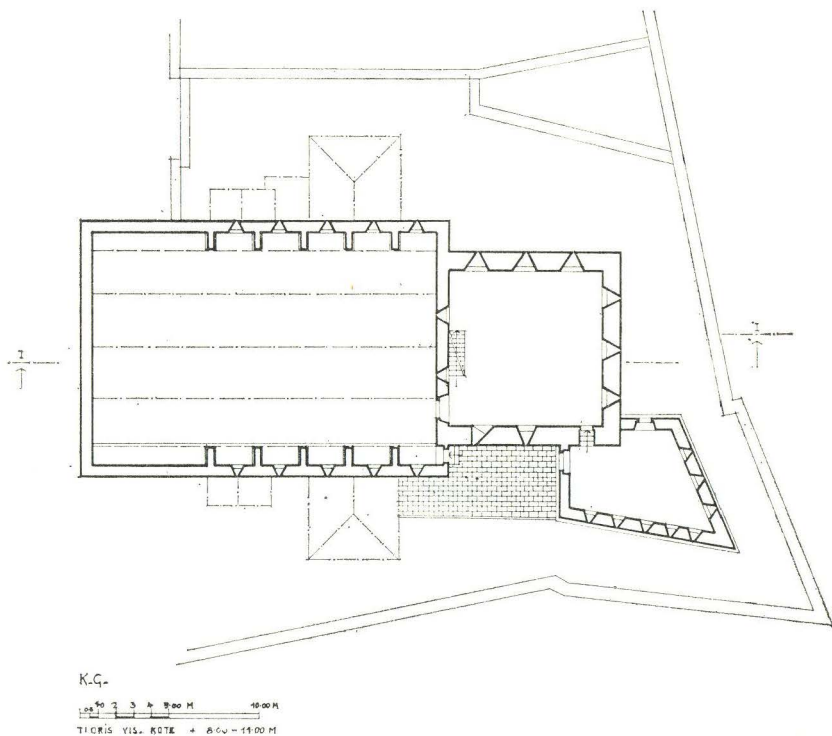
Tlocrt crkve, kule i bastiona u Jelsi. Crtao ing. Kuzma Gamulin

Bastion ima tri vanjska zida, koji mjere prvi 3.30, drugi 8, a treći 10.20 metara. Od ugla gdje bastion svršava sa zapadne strane (vanjskog ugla, jer drugi zapadni ugao tvori bastion sa kulom) ide do kapele sv. Fabjana i Sebestjana na zid onog predvorja, koje je u XVII v. pokriveno radi proširenja sakristije. Taj zid je dug 9.20 metara, pa ako gledamo tlocrt, bastion izgleda veći za čitav taj prostor, dok zapravo nije.

Prema tome bastion je imao i ima još samo tri gore navedene vanjske dimenzije. Spomenuta prvobitna mala sakristija bila je spojena sa crkvom (velikom kapelom) možda nekim vratima, koja su

stajala tamo gdje su sada duboki zidni ormari za ritualno ruho, ili pak tu nije bilo vrata, već se iz stare male sakristije izlazilo u tada nepokriveni obzidani prostor i išlo kroz vrata, koja i danas za to služe, u kapelu, što izgleda vjerojatnije. Nadodati ćemo da je faktura presvođenog plafona sakristije različita i da se ta različitost diferencira upravo na granici između plafona stare sakristije i današnje proširene.

Speron je opasan frizom na visini od 4.75 metara, i to na mjestu gdje se sijeku pokošena podnica i ravni zid visok 6 metara, koji je nadvisuje. Na speronu su dva reda od po više puškarnica, s južne strane pet u gornjem, dvije u donjem boju, a s istočne četiri u gornjem i pet u donjem.



Tlocrt visinske kote crkve-tvrđave na Jelsi. Crtao K. Gamulin

Nego izgleda da u prvoj fazi života tvrđave nije bilo krovišta, već su kula i lađa i nešto kasnije građeni bastion imali zupčaste remparte s alternacijom zida i otvora velikih dimenzija, a oni bastiona bili su gotovo isti.

Pa kad su ovi veliki otvori na kuli reducirani, na bastionu su sasma zatvoreni, došle su mjesto njih uske puškarnice (uski otvor

za pucanje tada još pretežno strijelom — meurtrieres), a ispod krovišta bastiona, koje je došlo kasnije, smješteno je tom prilikom, neposredno pod strehu, niz probušenih malih konsola, čija svrha je na ovome mjestu zaista zagonetna.

Kada je zatvoren krov kule i bastiona? Da li 1571? Vrlo vjerojatno kasnije, kada je zgradu trebalo štititi više od vlage nego li od neprijatelja, a bila je tu Bratovština sv. Fabjana i Sebastjana, kojoj nije nedostajalo sredstava (v. bilj. br. 13).

Sa krova sakristije se također, jednako kao i kroz vrata sa glavne kule, koja stoji iznad krovišta lađe, prelazi na krovište lađe. Na taj način obrambeni prostor bio je dostupan iz bastiona u glavnu kulu i otale na krovište lađe ili pak s ovog krovišta kroz glavnu kulu u bastion. Unutrašnjost crkve bila je predviđena za smještaj obitelji, namirnica i dijela proizvoda mještana — kako nam to u svojoj relaciji kaže vizitator Valerius 1579.

Fasada tvrđave bila je, u manjem skromnijem mjerilu, slična onoj u Vrboski. Njen izgled nam se sačuvao na oltarskoj slici iz kapele sv. Fabjana i Sebastjana, koja je zamijenjena sadašnjom kada je nabavljen današnji mramorni oltar.²⁷⁾ Slika prikazuje procesiju članova bratovštine, koja izlazi iz crkve na glavna vrata, nad kojima stoji, uklopljena u obrambeni zid krovišta, zvonik »alla romana«, sa tri zvona, a iznad svega, u daljini, vidi se tada još malena crkva Gospe zdravlja. Slika je iz prelaza XVII u XVIII v.

Da vidimo — obzirom da se radi o fortifikaciji — prvobitni obrambeni inventar crkve. U tu svrhu raspoložemo sa dva podatka.

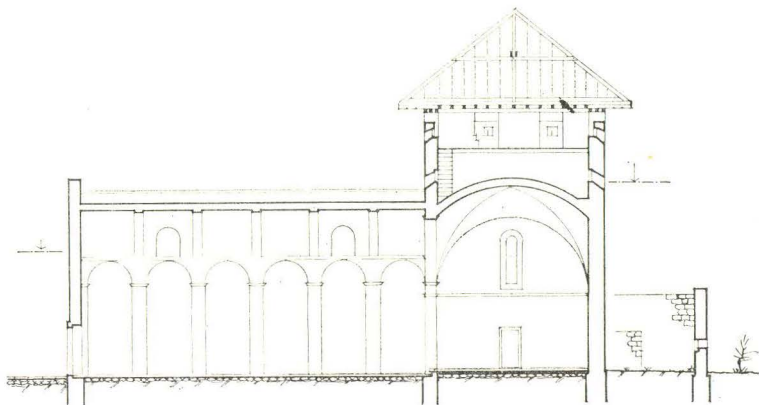
Prvi je već citirana vizitacija Valiera 1579, napisana osam godina nakon Uluč-Alijevog napada. Tu se u naredbama nalaže, da se iz crkve uklone »rotae tormentorum et omnia prophana, et vexillum militare«. Dakle, trebalo je ukloniti oružje i ratnu zastavu. Ne čudimo se da je u crkvi bilo predmeta vezanih za njenu obrambenu funkciju, koja se ništa više nego samih osam godina ranije uspješno ispoljila. Čudnije nam je što vizitator kao da ne osjeća ovu realnost. Moramo misliti da je Lepantska pobjeda bila ulila veliko pouzdanje u ljude, iako nije spriječila Veneciju da nakon Lepanta izgubi daleki Cipar.²⁸⁾ Ili je nalog vizitatora pomanjkanje uvida čovjeka, koji je uvijek živio daleko od svugdje prisutne turske opasnosti.

²⁷⁾ To će biti bilo u XVIII v., prilikom postavljanja mramornog oltara. Slika je dugo čamila u crkvi na groblju na Gradini, pa smo je pred koju godinu prenijeli u crkvu s. Ivana, i predvidili za popravak 1969. Smatramo da je treba smjestiti na praznom zidu podno župske crkve.

Današnja slika je rad mletačkog seicenta. Prijatelj misli, da bi mogla biti djelo Flandrijca koji je djelovao u Veneciji Petera de Costera (1612/14—1702), te će o njoj posebno pisati nakon što je detaljnije prouči.

²⁸⁾ Cipar je u XV v. pripadao Jakovu II Lusignanu, a bio je stečen kroz križarske ratove. Njegova udovica Katarina poklonila je otok Veneciji i povukla se u Mletke. Venecija je izgubila Cipar mirom u Carigradu 7/III 1573, nakon dugotrajnog junačkog otpora Turcima.

S druge strane se pitamo da li se pod riječju »rotae tormentorum« misli na uređaj za prebacivanje cijevi za pucanje (mužara i sl.) jer »tormentum« znači također vatreno oružje.²⁹⁾



K. G.

1:50 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16 17 18 19 20 21 22 23 24 25 26 27 28 29 30 31 32 33 34 35 36 37 38 39 40 41 42 43 44 45 46 47 48 49 50 51 52 53 54 55 56 57 58 59 60 61 62 63 64 65 66 67 68 69 70 71 72 73 74 75 76 77 78 79 80 81 82 83 84 85 86 87 88 89 90 91 92 93 94 95 96 97 98 99 100 M

Uzdužni presjek crkve-tvrđave u Jelsi. Crtao K. Gamulin

Drugi podatak kojim raspolažemo odnosi se na topove. Godine 1606. dakle 27 g. nakon vizitacije, mjesto Jelsa nabavilo je u Veneciji 4 topa od usve 4891 libre težine za svotu od 12.261.10 lita.³⁰⁾ Zaključak da se izvrši kupnja donijela je mjesna pučka skupština (congrega), pa je nedvojbeno da je izdatak snosilo samo mjesto.³¹⁾ Znači li ovo da tvrđava prilikom napada 1571. nije imala topova

²⁹⁾ Obratio sam se za mišljenje Morozzo della Rocca, generalnom inspektorju državnih arhiva Italije. On mi je ljubezno izrazio svoje mišljenje u prilog interpretaciji riječi tormentum u smislu vatrene oružja. Isto se može zaključiti iz Du Cange-a (— Glossarium mediae et infimae latinitatis —), ako se traži sub voces: tormentum, supplicia, tormenta seu supplicia, itd. i analizira raznolika značenja tih riječi i izraza.

³⁰⁾ Što ne isključuje postojanje kojeg ranijeg topa, dovučenog npr. na točkovima s jedne galijske (— ovo kažemo povodom izraza »rotae tormentorum« —).

³¹⁾ Evo tekst ugovora s osobom koja je izvršila kupnju za račun Jelse:
Gelsa 6 gennaio 1606

Nota presentata nell' odierna Congrega convocata da questi abitanti dell' Università di Gelsa, innanti Chiesa parrocchiale S. Maria Assunta, tutta scritta e sottoscritta di pugno e carattere del Molto illustre Sig. r. Girolamo Molinetto del qu Sig. Paolo di Venezia, abitante ora on questo luoco di Gelsa, e che nell'anno decorso fù ascritto all'unione

uopće, ili ih nije imala dovoljno, ili ih je posuđivala. Obzirom na poznato nam loše naoružanje dalmatinskih tvrđava u to doba, i otsutnost mletačke vojske, ovo drugo može biti, ali se ne može

di questa Università, a me pub. o notajo ben noto, egli ed il suo carattere, e che a memoria de'posterì viene essere registrato nel Libro dell' Università medesima

Addi 20 decembre 1606 Venezia

Ho speso io sottoscritto nell' Arsenalè di Venezia con superiore permesso del Serenissimo Senato per quattro cannoni di bronzo con impronto di s. Marco di peso come si rileva ne culatoni dei canoni medesimi si libbre No 1952—1047—975—925, formano in pieno libbre No 4891 in ragione di L. 2—10 B. V. per libbra, lire dodicimila duecento venti sette soldi dieci L. 12.227.10 Item spesi per trasporto di cannoni per contati alli facchini lire quaranta 40

Somma lire 12.267.10

le quali lire 12.267.10 che cono l'importo di d. quatro cannoni furono contate al Nobil Sig. Cristoforo Loredan, a cui fù rilasciata pubblica scrittura, rogata negli atti del pub. o nod. o Sig. Ottavian Giuseppe Celsi, che tali cannoni servir devono in difesa dell' Università di Gelsa giurisdizione di Lesina in Dalmazia contro i Turchi commoranti in Marcarsca e Primorgie, che di spesso fanno piangere l' Università sud. a.

Ho ricevuto io sottoscritto dall' Università med. a del Popolo di Gelsa, come in mia cauzione primo novembre 1606 rilasciata al momento della Congrega di detta Università per acquisto de' quattro canoni in effettivo contante B. V.

| | |
|------------------|-----------|
| L. | 12.000 |
| Speso come sopra | 12.267.10 |

avanzo ancora lire 267.10

e di queste lire 267.10 faccio dono all' Università medesima.

Io Girolamo Molinetto del Sig. r Paolo affmo M. P.

Segue copia della cauzione rilasciata dal Nobil Sig. r Cristoforo Loredan al Sig. Girolamo Molinetto qu Sig. r Paolo Venezia in Arsenalè 20. dicembre 1605. et me sottoscritto furono contati dal Sig. Girolamo Molinetto del qu Sig. r Paolo in B. V. L. dodicimila duecento vinti sette soldi 10 e questo per No. 4 canoni con impronta S. Marco di peso in pieno libbre 4891 comprati in questo Arsenalè con superiore permesso del Serenissimo Senato.

Cristoforo Loredan affermo M. P.

L. S. Io Cristoforo Scricvanich di V. A. N. P. ho copiató dal Libro dell' Università di Gelsa a 19 fedelmente incontrato e sottoscritto e col mio segno corroborato.

L. S. Io Giacomo Domianich di V. S. N. P. ho copiato d' altra simile autentica, esistente presso Rdo Sig. r Dn Aurelio Stanoevich, fedelmente incontrato sottoscritto e corroborato con mio segno.

L. S. Io Giacomo Stanoevich di V. A. N. P. ho copiato d' altra simile autentica esistente presso capitano Simon Barozzi, fedelmente incontrato sottoscritto e segnato con mio segno.

L. S. Io Antonio Zuccha qm D. Giacomo di V. A. N. P. ho copiato d' altra simile aut. a esistente presso Dn Lupo Tveglich fedeln. incontrata, sottoscritto, e con mio segno corroborato.

L. S. Io Vincenzo Cingalovich di V. A. N. P. ho copiato d' altra simile autentica esistente presso Sig. r Zorzi Donatocih fedelmente incontrata sottoscritto e segnato.

(Kronika kapt. Nika Dubokovića, fasc. I. p. 13/14)

isključiti da je s jedne galije³²⁾ skinuto nešto oružja i preneseno u tvrđavu neposredno prije napada.

Svakako, ovi novonabavljeni topovi su značili da je osjećaj opasnosti uvijek trajao, i bio osnovan na realnom stanju na Jadranu, i istodobno dokazivali stanoviti financijski potencijal mjesta u početku XVII vijeka. Topovi, kao ni inventar što ga spominje Valerije, ne nalazi se više u Jelsi, jer su za napoleonske vladavine odneseni.³³⁾

Citav XVI i XVII v., do početka njegove zadnje četvrtine, stajao je u znaku Turaka, odnosno gusara koji su dolazili s turske strane, posebno iz Neretve. Turski suverenitet na Makarskoj obali značio je ili ratnu opasnost, ili stalne manje gusarske napade. Praksa ovakovih malih napada je bila uvriježena na ovom dijelu Jadrana, i potencijalno uvijek prisutna, pa je jasno da je za turskog doba, slično kao i za napoleonskog vremena, morala biti intenzivna. Od tada datiraju obzide s puškarnicama oko dvorišta naših seoskih kuća, puškarnice na zidovima samih kuća, ili mali zaštitni zidovi pred kućnim vratima.³⁴⁾

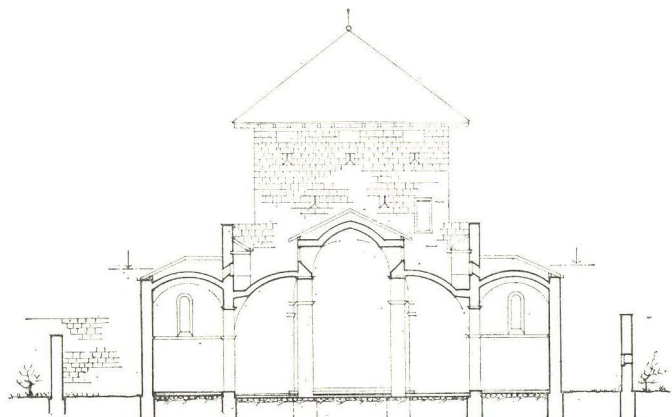
Ali reperkusije Morejskog i Kandijskog rata bile su u Dalmaciji za Veneciju povoljne. Tako su Turci prije konca XVII vijeka prešli iz Makarske na Zadvarje pa onda Vrgorac, te je time stanje postalo snošljivije.

³²⁾ Znamo po Antunu Luciću (— v. N. Duboković Nadalini: Jedna gratia Antuna Lucića, op. cit. —) da su već sedamdesetih godina XV v. krstarile naoružane lađe (fustae) u kanalu između Makarskog primorja i Hvara, — radi približavanja Turaka, i morale svraćati u sjevernu luku otoka, pa prema tome i u Jelsu. Pošto je Lucić imao zadatak da organizira obranu otoka i izvrši zaštitne radove — precessi — ne možemo isključiti da je podizanje ove tvrđave bila njegova zamisao.

³³⁾ 2/VIII 1806, sedam mjeseci i pet dana nakon što je Austrija požunskim mirom preputila Dalmaciju Napoleonu, jelšanski notar Vicko Sašić Burata piše Dr. Gianbattisti Machiedo u Hvar, javljajući da je jedan oficir s deset vojnika došao i odnio topove sa tvrđave. Machiedo je bio liberal, prijatelj Francuza, i kasnije savjetnik generalnog providura Dandola (Pomorska enciklopedija, čl. ND sub voce »M«), pa se Sašić ponadao da bi mogao pomoći. Razlog odnašanju topova mogao je biti dvojak. Austrija se mirom u Požunu obavezala ostaviti nedirnutu mletačke artiljerijske instalacije, ali to nije učinila. (T. Erber: Storia della Dalmazia, II/6). Ovo je mogao biti prvi motiv. A drugi je bio u tome, što se u početku francuske okupacije pokazala opozicija i otvoreni ustanak (Isto djelo, II/42), a sve je bilo uzrokovano dizanjem regruta i neslaganjem providura Dandola, koji je želio nastupati s taktom, i generala Marmonta, koji nije poznao prilike ni primao savjeta. Jelšanska općina se dugo nije rezignirala na gubitak ovog starog oružja, koje je bilo ponos mjesta. Tako načelnik Niko Duboković 30/12 1870. moli namjesnika Rodića za povratak topova, — jer je valjda netko pomislio da ih je negdje vidio. Ali već 2/3 1871. kotarski poglavar Bulat odgovara, da namjesništvo saopćava »da posli svakojaka podrobnog traženja« topovima se nije našlo traga, (Arhiv Jure Duboković, Jelsa, VIII/2).

³⁴⁾ Benetovićeve »Komedija od Raskota«, igrokaz iz XVI v., nađen i spašen 1797. od spomenutog notara Sašića, — potpuno je u znaku turske opasnosti. (Popis spomenika otoka Hvara, 1958, str. 77).

Međutim, Jelsa je morala doživiti novu opasnost, koja nije trajala manje nego li ona turska, i mogla je za mjesto biti jednako pogibeljna. U dnu zaliva, na morskoj pličini zvanoj Solina nastala je malarija, i vezala se, naravno, s drugim bolestima. Do ove nove nepogode došlo je tako, što su vode iz obližnjeg klanca Vratnika postepeno smanjivale dubinu mora na Solinama i Borči, te stvarale baru. Ova se jednog dana inficirala, što nije bilo teško pod datim povoljnim uslovima (naime čim je nastala baruština), obzirom na relativnu blizinu Neretve, koja je ili inficirala Jelsu direktno, ili putem »novih stanovnika«, koji su se u malaričnom stanju doselili.



K. 9.

0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 00 M.

Presjek crkve-tvrđave u Jelsi. Crtao K. Gamulin

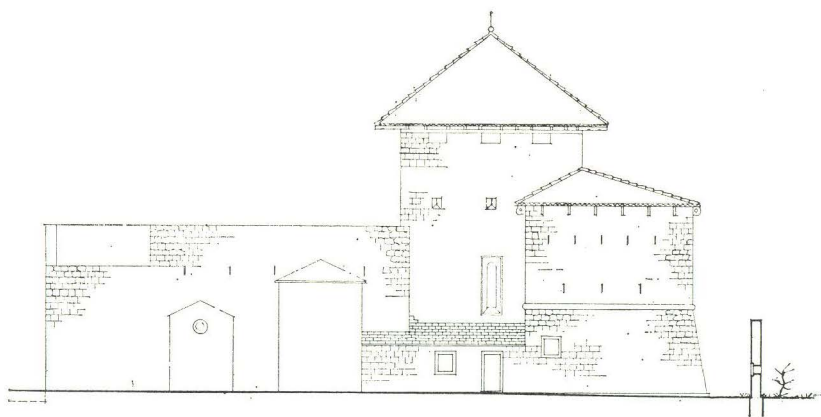
Ova pošast bila je daleko sudbonosnija nego li Uluč-Alijev napad 1571. Stanovništvo je gubilo na broju i snazi, i taj proces možemo slobodno kazati odumiranja išao je do sredine XIX vijeka, kada je dosegao kulminaciju gubitkom čak i općinske autonomije. Općina je 1847. prešla u Stari Grad.

U tom skrajnjem času našao se jedan novi čovjek kome su se svi pridružili, da obustavi propadanje. Postigao je već u roku od godine dana povratak općine u Jelsu (1848), a mjesto je sanirao u toku desetak godina na jednostavan način — presušivši baru time što je luku pregradio. Tako se sa zdravljem počeo vraćati prosperitet. I dok je do sredine XIX v. težište privrede bilo u ribarstvu (i pomorstvu veoma male kabotaže, ali koja je ipak stvarala preduslove za razvoj zanata i trgovine), prva agrokemijska sredstva sedamdesetih godina poboljšala su kvalitet vina i proširila platformu

blagostanja na mnogo širi krug građana nego li su bili ribari i pomorci. U to doba Jelsa je dobila i prve svoje prekomorske brodove velike tonaže.³⁵⁾

Taj novi prosperitet zatekao je Jelsu i okolicu u mnogome u stanju arhaičnosti, pa je trebalo izgled mjesta uskladiti s novim daleko većim mogućnostima. Sada su, osim ribara mali brodari nastupom slobode plovidbe odlaskom Venecije koja je ograničavala tonažu, postali ekonomski najjači elemenat, jer nisu sticali na siromašnom tržištu otoka, već su na otok unosili stečena sredstva na moru, a neke nove metode u zemljoradnji i konjuktorni izvoz vina u Francusku oko 1880. podigli su i ovu do sada najbrojniju i najmanje imućnu kategoriju stanovništva.

Tako se pred konac prošlog vijeka proširila i ojačala ekonomska baza privrede Jelse odnosno Hvara, čemu treba nadodati i znatni kulturni utjecaj intenzivnijih veza sa svijetom, ostvaren putem pomorstva, što je bio poticaj tada našem čovjeku da napreduje, da svoje forme života uskladi onima koje je vidio u svijetu, naravno, u okviru stečenih materijalnih mogućnosti.



K. G.

0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 m.

Južno pročelje crkve-tvrđave u Jelsi. Crtao K. Gamulin

Nakon sanacije mjesta, paralelno s izgradnjom luke, sa stvaranjem flote najveće moguće tonaže onog doba, s projektima regulacije potoka, itd. općina je dala ideju uređenja i proširenja crkava,

³⁵⁾ Ivan Duboković Nadalini (1805—1872). Radi sanacije luke v. bilješku br. 21).

koje su sve bile skromne i trošne, i to je ostvareno. Općina se pobrinula i obavila ove radove na župskim crkvama okolice,³⁶⁾ pa je i u Jelsi izvršila prve radnje na proširenju župske crkve, čime je ova izgubila, na žalost prvobitni izvorni izgled, da bi dobila današnju fasadu.

Radovi na uređenju ovog pitanja izvršeni su u dvije faze, gdje je u prvoj produljena crkva i postavljena nova fasada, i sagrađen početak današnjeg zvonika, a u drugoj podignut sâm zvonik. Radovi se vremenski mogu postaviti ovako: temelj-kamen proširenja crkve postavljen je 24/IV 1879, dok je zvonik uz završne radove bio dogotovljen 1887. Ne preciziramo datum dovršenja zvonika, jer iz akta Okružnog kapetana u Splitu od 29. marta 1887. vidimo,³⁷⁾ da se ne može izvršiti kolaudacija, jer radovi — iako očito uglavnom gotovi — nisu učinjeni potpuno lege artis. Zvonik je međutim stajao.

Inače iz čitavog ovog spisa, a posebno iz opširnog dopisa načelnika Dubokovića upućenog Dalmatinskom namjesniku Rodiću 6/IX 1881, — gdje se energično tuži da mu vlada ne odgovara na pisma, »što je znak slabog odgoja«, kaže — proizlazi sljedeće.

Rukovodeći radovima, na osnovi ovlaštenja Crkvinarstva, načelnik piše, da je crkva produljena za 7 metara i sagrađeno pročelje, uklonjen stari pločnik velike kapele i postavljen novi (»uglađene četvorne ploče«) podignut novi zvonik do 3 m visine, otkupljeni rubovi podpornih stupova u lađi, popravljen krov i proširena plokata pred crkvom. Dalje kaže da bi trebalo nabaviti kipove za pročelje, završiti toranj, dograditi plokatu, sagrađiti dvije male bočne kapele, da njihovi oltari ne smetaju prolazu.

Međutim, vidi se da je nakon završetka ove prve faze radova izbio sukob između Općine i Crkvinarstva, koje je radove nastavilo. Trajali su mnogo dulje (do 1887), očevidno radi slabijih mogućnosti finansiranja nakon što je otpala općinska pomoć, koja vjerojatno Crkvinarstvu nije bila ugodna.

Svi ovi radovi izvršeni su prema troškovniku Tehničke sekcije Okružnog kapetanata, što ga je 4. aprila 1879. potpisao dr. Marcocchia, na osnovi projekta dr. Bortolotti.³⁸⁾

³⁶⁾ Iz pisma načelnika Dubokovića namjesniku Rodiću od 6/9 1881. vidi se da je općinskim nastojanjem »udvostručena« vrisnička crkva 1875, gdje je potrošeno preko 10.000 fio, u Pitvima je 1877/78 sagrađena nova crkva — na mjestu porušene stare koja je tu stajala 1452 — v. Inventar Historijskog arhiva u Hvaru, dodatak, 1957, p. 28/tačka 10 — dvostruko veće od stare za 20.000 fio (obračuni u Arhivu J. D. u Jelsi), dok su u Zastrazišću popravljeni dvor i stube za 700 fio. Svi ovi troškovi iznosili su 40.700, od kojih su 39.700 dali građani, a vlada samo 1000 fio za pitovsku crkvu (akti u Arh. J. D. Jelsa).

³⁷⁾ Arhiv Jure Dubokovića u Jelsi, isti fasc.

³⁸⁾ Otpala je akcija Općine za sabiranje doprinosa širih slojeva i znatni dio samog načelnika. Crkvinarstvo je stavljalo težište financiranja na svoja sredstva i na pomoć vlade.

Dva navedena građevinska faktora spadali su pod »Sezione architectonica capitaneale«. Poduzetnik je bio Luigi Marotti. Dio projekta je bio

Ono što je u martu 1887. još nedostajalo vidi se iz citiranog pisma Okružnog kapetana, gdje se kaže, da valja još urediti problem vlage u crkvi, postaviti vrata i stepenište na zvoniku, postaviti sât, urediti pločnik pred crkvom, i sagraditi glavni oltar. Znamo da je glavni oltar iz 1777, pa se ovdje podrazumijeva nadogradnja niše za Gospu i bočna dekoracija.

Kako se vidi, radovi su bili zamašni, a sigurno su svi sudionici na crkvenoj i na općinskoj strani, mislili da su i estetski na visini.

Na taj način, osim oštećenja cjeline renesansne fortifikacije, koja je u Vrboski spašena, došlo je do drugog velikog oštećenja, uklanjanja naime nadgrobni ploča iz velike kapele i oskvrnuća samih grobova, što su ljudi izgleda svugdje u to doba rado činili³⁹⁾. Spašeni su grobovi u lađama i oni su značajni spomenici građanske kulture XVI v. u Jelsi i na otoku.

Grobovi su iz velike kapele nestali kada su postavljene kako smo vidjeli, »uglađene četvorne ploče«. Znamo da je tu bilo patricijskih grobova, sigurno Angelini, vjerojatno i Lupi, a prema majstoru Jurju Novaku bilo ih je tri, od kojih je centralno mjesto zauzimao grob Ivana Obradić Bevilaqua.⁴⁰⁾

od braće Hranuelli iz Postira. Majstori su Vrbanjani još tamo od XV/XVI vijeka, pa i sada: Račić, Lušić, Regović. Crkvene glavne vratnice od ariza načinio je za f. 200.— Angelo Bevilaqua.

³⁹⁾ Uređenje crkava u Dalmaciji u drugoj polovici prošlog vijeka postavljanje ravnih ploča, dovelo je na više mjesta do velikih vandalizama, koji se danas ne bi mogli dogoditi. Nisu samo uklonjene nadgrobne ploče, koje su radi svoje reljefne površine bile »smetnja« hodanju, već su često najbrutalnije oskvrnuti grobovi, razbačene im kosti i odjeća, pokradeni i zasuti. Bilo je toga, na žalost, i s grobovima u velikoj kapeli u Jelsi, odakle su kosti umrlih inače prenijete u malo ograđeno groblje što leži sjeverno od crkve. U Jelsi se tako dogodilo sa grobom patricija Angelini, vjerojatno Lupi, i onih viteza sv. Marka Ivana Obradića (sablju iz groba ovog istaknutog čovjeka spasio je kasnije načelnik Jure Duboković, pa se ista sada nalazi u zbirci istoimene obitelji, kao jedini komad koji je ostao nakon što su talijanski okupatori u prošlom ratu opustošili zbirku oružja u ovoj kući. Portret Ivana Obradića čuva se u kući dr Jerka Machiedo, čiji je Obradić predak, dok se njegov zlatni znak reda sv. Marka čuva u Muzeju grada u Splitu). Prilikom sličnih »radova« u Hvaru Petar Kasandrić — poznati prevodilac naše narodne poezije na talijanski, i prevodilac »Gorskog vijenca« — napisao je tužaljku, pa evo nekoliko njegovih stihova:

Kad ovo rušenje bude gotovo,
A crkva popločana kao podrum,
Ovi pobožni bezbožnici
Nad obeščašćenim grobovima
U sramotnim zadušnicama
Zvakat će vam: pokoj vječni!

(»Profanazioni«, sa talij. orig. preveo dr Gjigji Boglić (1870—1956).

⁴⁰⁾ Angelini spadaju u praplemstvo hvarsko (Angjelinović). Lupi su osim patricijata imali već u XVII v. i mletački vojni naslov conta. Obradić je brodovlasnik (1619—1673), koji se istakao u sudjelovanju u obrani

U lađama, koje nisu bile predviđene za novo popločavanje, ostali su grobovi niza jeļšanskih obrtniĉkih i drugih obitelji XVI vijeka, a to su: Œantić 1558, Peĉurinić 1561, Baroci (umjesto Barozzi) 1550, Pisanić 1559, i još nekoliko bezimenih s obrtniĉkim amblemima (tesla-škare)⁴¹). Ovi su grobovi nastali u vijeku prosperiteta Jelse, gradnje tvrđave i uzdizanja ribarske bratovštine sv. Fabjana i Sebastijana. Od navedenih imena postoje u Jelsi još dva, Œantići i Scrivanelli, ranije Pisanići. MoŒemo kazati, da se radi o imenima koja su sudjelovala u izgradnji i financiranju naše tvrđave, naravno, uz veliki broj ostalih građana mjesta, ĉija imena nisu na ovaj sugestivni naĉin zabiljeŒena.

Pismo OkruŒnog kapetana iz 1887, traŒilo je završetak veĉih vanjskih radova. Ali je ostalo još mnogo neobavljenih poslova, i ti su se pomalo vršili do pred konac prošlog vijeka. Radilo se u velikoj kapeli.

Tako u ĉasopisu »Hrvatska«, koji je izlazio u Zadru, od 28/XII 1895. ĉitamo slijedeće još dodatne podatke o radovima u velikoj kapeli. G. 1892. altarista Bilinić postavio je novi oltar u velikoj kapeli — naime dodatak oltaru —, prema nacrtu dr. Vecchietti, a 1895. slikar Bellotti bojadisao je kapelu po nacrtu istog graditelja. U to doba je majstor Jakov Novak sa već navedenim sinom Jurjem

Dalmacije od Turaka. Tako je improviziranom flotom ribarskih brodova iz Jelse i otoka 1657. degaŒirao Split od turske navale i postao vitez sv. Marka (cavaliere di S. Marco). Današnja kuća Machiedo kod sv. Roka u Jelsi je Obradićeva stojna kuća. U dvorištu kuće na kamenoj ploĉi uklesan mu je grb (v. Heyer von Rosenfeld: Wappenbuch des Königreichs Dalmatien, 1873).

⁴¹) Interesantno je zabiljeŒiti u povodu zakapanja u crkvama i grobištima oko crkava (što danas nazivaju »sumatorij«) ovo. Znamo za francuski propis o smještaju grobišta izvan aglomeracija i izvan crkava 18/1 1808). Taj propis se teško primjenjivao i ĉesto zaobilazio. Znamo da je u Hvaru srušen krov sv. Marka, da bi se udovoljilo ovom propisu. U vezi toga nalazimo u spisima Crkvinarstva Jelse akt sindika Općine Jakova Angelini od 27/10 1826, koji prenosi naredbu vlade da se plombiraju grobovi u crkvi i oko nje, pa i onaj jedini u crkvi s. Mihovila (sahranjen Zanmaria Palaveršić, svećenik XVIII/XIX v.). Prije toga sindik je u augustu bio javio vladi troškovnik ovog posla (fio 79.07). Nadalje nalazimo akt Crkvinarstva od 24/5 1827, koji kaŒe da ne smatra potrebnim plombirati grobove u crkvi na Gradini i u onoj Gospe zdravlja, jer to navodno nije prethodnim aktom naređeno (4/5 je postavljen rok od 8 dana za izvršenje naredbe). I na kraju imamo akt sindika od 12/9 1829, koji još jednom naređuje plombiranje grobova u crkvi na Gradini.

Valjda je poslije ovoga naloga udovoljeno, pa i ako jest, onda je od francuskog dekreta moralo proći 21 godina. MoŒemo smatrati da su tek te godine svi grobovi u jeļšanskim crkvama i oko njih konaĉno plombirani, — i da se od tada beziznimno zakapalo na Gradini. Zakapanje na Gradini, na prostoru oko Augustinijanskog samostana ukinutog od Venecije (1605—1787) predloŒio je vladi Dr Gianbattista Machiedo g. 1807. o kojem se govori u biljeŒci 33. (1775—1851).

sagradio donje kapelice, o kojima je govorio načelnik Općine u spomenutom aktu, ali sada u režiji Crkvinarstva.⁴²⁾

Konačno potrebno je još kazati bitno o pokretnom inventaru. Ograničiti ćemo se samo na one elemente gdje se nameće stanovita interpretacija, dok nećemo davati inventar čitavog umjetničkog fonda, jer to nije svrha ovog članka, a taj fond je sačuvan, obiman, i mogao bi biti predmet posebne studije.⁴³⁾

Prije nego li nabrojimo oltare što su se u crkvi nalazili za Valierove vizitacije i današnje stanje oltara, spomenuti ćemo dvije akvizicije interesantne s gledišta ondašnjih prilika turske najezde i razvijenog smisla za lijepo u našim malim mjestima.

Uslijed nadiranja Turaka u pravcu mora pada Klis 1537. Naš narod se povlačio iz unutrašnjosti, vršeći evakuaciju svojih domova i crkava. Na taj način je 1539. kip Gospe prenesen iz Čitluka i postavljen na glavni oltar u Jelsi,⁴⁴⁾ da se tako zaštiti od uništenja. Kako je do same tranzakcije došlo nije poznato, jer nađeni dokumenat govori samo o prenosu.

Osim toga, nekoliko decenija kasnije Bratovština sv. F. i S. dala je nabaviti u Veneciji za 1200 lira veliku palu za glavni oltar svoje crkve. Na žalost, nemamo indikacija o slikaru osim što predaja govori da bi se radilo o djelu Paola Veronesa.⁴⁵⁾

Kada je Valier pregledao objekt, zapazio je palu na glavnom oltaru i nazvao je »magna et spaciosa«, bez daljnjeg komentara, dok o Gospi iz Čitluka nije kazao ništa. Ograničio se na nabranje oltara.

⁴²⁾ Majstor Juraj Novak (— r. u Hvaru 11/3 1870, u. u Jelsi 5/3 1957 —), porijeklom iz grada Hvara, nastanjen u Jelsi, izvršio je kasnije u Jelsi veliki broj radova, pa bi bilo vrijedno zabilježiti njegov građevinski rad. Prema izjavi istog majstora, radio s njime Federico Toscano.

⁴³⁾ V. sumarni inventar crkve u Popisu spomenika otoka Hvara 1958, p. 77/1. Posebnu pažnju treba posvetiti ruhu, koje je inače registrirano od Regionalnog zavoda u Splitu.

⁴⁴⁾ Izgleda da se radi o hercegovačkom Čitluku — v. Ivan Ostojić: Benediktinci u Hrvatskoj, II. p. 410. D. R., Gabela, Sarajevo 1939, str. 23/24. Hercegovački se Čitluk danas zove Gabela.

⁴⁵⁾ 1/I 1576. Bratovština sv. Fabjana i Sebastjana nabavlja u Mlecima sliku bl. Gospe za veliki oltar. Evo ugovor s osobom opunomoćenom da izvrši kupnju:

»A laude della divina magesta padre e figliol et spirito santo fato in Jelsa in casa de la habitation de mi nodaro adi primo del mese del zenaro 1576 presente testimenj infra scriti. In qual medemo liogo personalmente costituiti miser simon pizanich gastaldo de la confraternita di santi fabiano et sebastiano insieme con altri undici governatori col camerlengo judici et procuratori de dita gezia desiderando a dare bon principio di far fare una palla dove si e la capela nova de la imagine de la gloriosa Vergene Maria sopra el altar grando li qual governatori vnanimiter et concorditer anno dato et exbursato a miser polo babich lire no mille et doi cento le qual lire mille et doi cento eso miser polo confeso haver havuto et recepto da esi governatori et quelli si obliga dar et presentar in venecia ali magistri li quali dieno fabbricar esa palla con ogni diligencia et presteca et non satisfando quanto di sopra che diti governatori si posono pagar et satisfar sopra

Udarac groma u veliku kapelu 26/XII 1771. uzrokom je, da je došlo do požara u kojem je pala propala, dok je kip Gospe bio — čini nam se — ne uništen, već samo jako oštećen.⁴⁶⁾

Nakon ovog događaja postavljena je u velikoj kapeli — iznad vrata sakristije — mramorna crna ploča, koja kaže da je kip Gospe uništen 1771, a od naroda »novi« — hanc novam (effigiem) — postavljen 1772.⁴⁷⁾ Tekst je jasan, ali nije logičan na prvi pogled. Jer je zabilježeno da je udarac groma 1771. uništio oltarsku palu, ali se istodobno nastalo oštećenje Gospe zadržavalo zato što je popravljena i vraćena na svoje mjesto. A to baš iz natpisa na ploči proizlazi, a slaže se i sa materijalnim stanjem kipa i sa usmenom predajom u mjestu. I zato ploča kaže da je Gospa ukrašena »auro argentoque«, naime popravljena. Sasma novi kip ne bi trebalo ukrašavati, jer novo djelo nosi u sebi sve elemente koji mu pripadaju ili koje naručitelj želi. Obzirom pak na važnost kulta Gospe, njeno bi uništenje, da je uslijedilo bilo imalo reperkusija, koje bi se bile zabilježile i u predaji pregnantnije sačuvala nego li je slučaj izgorene pale, koja nikako nije bila predmet kulta kao što je bio slučaj onda i danas sa Gospom iz Čitluka.

Važnost kipa Gospe vidimo i po tome, što je prilikom radova u velikoj kapeli koncem prošlog stoljeća, koje smo opisali, postavljena druga mramorna crna ploča,⁴⁷⁾ ovaj put nad vratima što vode u

li soi benni mobili et stabili presenti et futuri. Volendo eciam che questo presente posa eser sentenziato parte presente et absente citadotet non presente miser nicolo scrivanych q. miser piero e miser zorzi tapuncich.«

(Iz knjige bilježaka Piera Bonifaciisa, župnika u Jelsi i notara, iz sveska odnosećeg se na tu godinu, list 44.)

Bonifaciis je vršio u Jelsi bilježničke poslove od 1554. do 1590. Njegovi spisi su po notarskoj liniji došli u arhiv Hektorović, pa su 1947. ustupljeni od nasljednika Politeo Historijskom institutu JAZU u Dubrovniku.

⁴⁶⁾ Vidi što R. Bučić nalazi u zapisima Jerolima Machiedo — Popis spomenika otoka Hvara, 1958, str. 77/1. U crkvenom arhivu nismo našli zabilježbe o događaju. U knjizi administracije, koja ide od 2/5 1735. do 1/6 1787, pod 1/5 1772. stoji ovo: »Radunanza dei confrati nel cimitero (tj. pred crkvom) a causa non avendosi potuto fare in loggia stante il materiale riposto dall incendio occorso nella chiesa.« Ovaj sastanak je održan samo četiri mjeseca nakon dana kada je nastao požar.

⁴⁷⁾ Natpis na južnoj ploči: Fulminis ictu antiqua deiparae dempta facie penitus fracta anno MDCCLXXI hanc novam populus Ielsae propriis sumptibus collocavit auro argentoque ornavit anno domini MDCCLXXII.

Natpis na sjevernoj ploči: Signum hoc Mariae Augustae receptae in novam marmoream sedicula altari a marmore extracto pompa solemniter ducta translatum est V nonae julii an. MDCCCXCII auspice Matth. Gamulino Vic. Pot. Curione maxima popularium et finitimum frequentia ad tantae rei memoriam posteris tradendam curatoras aedis lapidem PP. an. MCCCXCIV.

⁴⁸⁾ Naime u zidnu nišu iza oltara (— dok nije došla ona iz 1892 —) nad novim oltarom sagrađenim 1777, jer je stari, jamačno drveni, izgorio.

dvorište sa sjeverne strane. I ova ploča govori o Gospi prilikom njenog postavljenja 1892. u novu mramornu Bilinićevu nišu, sagrađenu iznad glavnog oltara, dok je do tada — kako znamo — stajala u zidnoj niši više manje na istoj visini i mjestu.⁴⁸⁾

Obe ploče posvećene su dakle Gospi iz Čitluka, i ne spominju izgorenu oltarsku palu nabavljenu 1576. Tome se ne treba čuditi, jer su ploče akti pieteta prema Gospi, čija važnost je u Jelsi sa gledišta pobožnosti velika, dok je pala bila oltarski ukras, izgubljen i zaboravljen.

Rekosmo da o unutrašnjem uređaju prije Valerija ne znamo ništa. Akt o vizitaciji osim glavnog Gospinog Uznesenja nabraja još tri oltara: sv. Nikole, zaštitnika pomoraca, što je, naravno, za pomorsko mjesto, sv. Fabjana i Sebastjana, patrona bratovštine, koji je kasnije u XVII v. smješten u veliku južnu kapelu, i konačno oltar sv. Jurja.

Danas ima više oltara, i crkva, u XVI v. bez bočnih kapela, ima sada dvije iz XVII vijeka, i dvije male iz konca XIX vijeka. Sa sjeverne strane oltari se osim velike kapele ređaju ovako: ovaj Gospe Mikulinske (Bezgrešnog začeca) s reljefima Antonia Porri (sv. Roko, Gospa s djetetom, sv. Nikola) — kapela iz XVII v. Gospe Ruzarija, sa kipom Madonne i tabernakulom Luke Debonisa (Dobrunića), te niša sv. Antuna, a s južne strane se ređaju: oltar Gospe Karmelske, kapela Bratovštine sv. Fabjana i Sebastjana, sa slikom koja je vjerojatno u XVIII v. zamijenila onu sa izgledom stare fasade — v. bilješku br. 27 — i konačno niša sv. Hyacinta, koja se zove i Srca Isusova.⁵⁰⁾

Na podnožju tabernakula na oltaru stoji napisano: Populus Ielsae erexit anno Domini MDCCLXXVII (— bočno oltarski likovi sv. Fabjana i Sebastjana su iz konca XIX v. —).

⁴⁹⁾ Ovu Gospu u Jelsi zovu također »Gospa stomorena«. Za taj naziv nismo našli logičnog objašnjenja. Ima istoimeni lokalitet na Braču (D. Vrsalović: Povijest Brača, str. 117, 246).

Između Ložišća i Sutivana ima Gospa koja se zove Stomorica (saopćio mi don Mate Blašković).

⁵⁰⁾ Ima inventar iz 1843, koji govori o oltarima od kojih tri imaju »palle di poco valore«.

Inače se možemo zapitati kako je uneseno štovanje u Jelsu sv. Hyacinta. Možda tako što su Dominikanci u XVI v. već imali hospicij u predjelu sv. Roka, pa su, možda, oni uveli pobožnost ovog dominikanskog sveca.

U crkvi su i u starijim vremenima postojale orgulje, pa su 1865. zamijenjene novima nabavljenim kod braće Giacobbi iz Bassana. Trošak je bio 1200 forinti, ali su stare orgulje prodane za 200. Orgulje su postavljala dva majstora od 7/XII 1865. do 16/II 1866.

Na kraju moramo još kazati nekoliko riječi o maločas spomenutoj ranijoj sat-kuli, koju su Jelšani zvali toretta. Ta je stajala uz pročelje, sa sjeverne strane, na mjestu današnjeg zvonika, a srušena je prilikom radova započetih 1879. Na toretti je bio sat kupljen od Jelšana 1780, koji su u tu svrhu cedirali svoje pravo na sol za tri godine, i krovište slično krovu same Kule, velike tvrđave. Na njenom pročelju stajao je lav sv. Marka u profilu.⁵¹⁾

⁵¹⁾ U inventaru crkvenih dobara od 31/X 1847, koji se čuva u Arhivu crkvinarstva stoji napisano: *Torretta del rologio costruita da nuovo con figura quadrata dall arca di piedi 64 coperta da volto, al di sopra il volto ci sono quattro pilastri di pietre bene connesse intonacate e altre quattro colonnette di pietra bianca che sostengono il tetto, che e in stato buono coperto con tegole.*«

Lav sv. Marka, grb Mletačke republike, se isključivo izlagao na objektima koji su mogli direktno ili indirektno interesirati državu. To je za tvrđavu logično. (U Hvaru stoji lav na pročelju samostana Franjevac, jer je ovaj bio hospicij za potrebe osoblja ratne mornarice i baza za uzimanje vode). Lav je bio nakon rušenja torette postavljen na nova ulazna vrata u dvorište tvrđave, a otale na dan ulaska okupacione talijanske vojske u novembru 1918. od omladinaca skinut i zakopan, da u mjestu ne bude traga tuđinštini. Kod radova na uređenju tvrđave 1967. g. bio je nađen i uzidan u zid zgrade u uglu do zvonika sa strane dvorišta.

Prema predaji slikarsku dekoraciju crkve izvršio je Ivan Antonšić pok. Lovre 1912. godine.

L' EGLISE — FORTERESSE DE JELSA

Niko Duboković

L'apparition et l'établissement de la puissance ottomane sur une partie de la côte Adriatique orientale un peu avant la fin du XV s. crea de nouveaux urgents problèmes défense pour l'Etat de Venise, mais aussi et surtout pour les populations des îles de la côte qui se trouvent en voisinage des Turcs.

Une de celles était l'île de Hvar, qui dans sa partie orientale se trouve a proximité de la côte occupée, le point insulaire le plus proche du continent étant la pointe de St. Georges a 6 Km du territoire qui a ce temps appartenait aux turcs. L'île devint ainsi une zone menacée de premier rang. Cette menace se manifestait sans cesse par des hercèlements de pirates, et aussi par des incursions militaires plus graves (p. ex. 1539, 1571). La capitale — ville de Hvar — était munie, mais elle est placée sur le versant meridional de l'île, donc assez loin des zones menacées. La bourgade de Stari Grad, plus éloignée aussi, possédait au debut du XVI s. une fortification patricienne. Mais les trois villages les plus exposés, à cause de leur position vis-à-vis de la côte, et aussi par suite de la formation topographique de leurs ports, étaient justement St. Georges susmentionné, puis Vrboska et Jelsa.

St. Georges recut une solution défensive plus tard, étant un lieu sans importance au debut du XVI s. Jelsa et Vrboska, par contre, fortifièrent leurs églises au cours de ce même XVI s. et en firent des fortereesses, tout en gardand leur fonction sacrée.

L'auteur ici traite la fortification de Jelsa, et la fortification de Vrboska a décrit ailleurs. C'est l'Eglise de St. Marie qui fut dans ce sens remaniée en 1535, bien à temps pour résister avec succès à la grande incursion adriatique de Ulutch — Ali, bey d' Alger, au mois d'août 1571.

L'article décrit les phases de construction et les modifications survenue au cours des siècles, jusqu'aux travaux les plus recents du siècle passé, l'essentiel de son inventaire militaire et sacré, et en donne la description architecturale.

Il faut ici souligner — et c'est l'originalité du cas — que ce ne fut pas l'Etat, mais la population même qui se chargea de bâtir la forteresse, par le truchement d'une confrerie religieuse qui patronait alors comme d'ailleurs aujourd' hui encore l'église même. Il s'agit donc de la création d'un ouvrage militaire considérable sur base démocratique.